

В.Ю. Горєлова
аспірант,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Науковий керівник: д.ю.н., проф. Шумило М.Є.

Історико-правовий аналіз компенсації державою моральної шкоди потерпілому в кримінальному судочинстві

У статті досліджується питання виникнення ідеї державної компенсації моральної шкоди потерпілому в кримінальному судочинстві.

В статье исследован вопрос возникновения идеи государственной компенсации морального вреда потерпевшему в уголовном судопроизводстве.

The article examines the question the idea of state compensation for moral harm to the victim in criminal proceedings.

Ключові слова: моральна шкода, відновлення честі та гідності, грошова компенсація, незаконні дії, держава.

Постановка проблеми

Вступаючи як повноправний член у світове співтовариство, Україна повинна проводити велику роботу в напрямку вдосконалення національного правового поля. Особливо це стосується сфери захисту прав потерпілих від незаконних дій органів досудового розслідування. Особливої уваги заслуговує компенсація моральної шкоди, оскільки в період будівництва правової держави на перший план висувається значущість питань захисту людини.

Не викликає сумнівів, що в правовій державі норми права повинні відповідати моральним засадам суспільства. Але якщо право формується державою в процесі цільового нормоутворення, то мораль є явищем, яке постійно перебуває в русі, відображаючи на певному історичному етапі уявлення людей про справедливість, усвідомлення необхідності захисту гідності та честі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Перше обґрунтування про необхідність компенсації державою заподіяної моральної шкоди знаходимо у працях дореволюційних вчених: І.Я. Фойницького, А. Карраса, П.І. Люблінського та ін., які вийшли до революції 1917 року.

Шляхи вирішення цієї проблеми та методика компенсації пропонували радянські науковці: А. Ерделевський, Б. Лапицький, І. Брауд'є, Б. Утевський, М. Агарков, М.Я. Шимонова, С.М. Братусь та ін. Значний внесок у розвиток теорії та практики відшкодування моральної шкоди зробили вчені новітнього періоду: М.Є. Шумило, Л.О. Корчевна, Г.Х. Шафонкова, Г.Г. Горшенков та інші.

Невирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні, у зв'язку із наявними та очікуваними в майбутньому суттєвими змінами в кримінально-процесуальному законодавстві, що потребують як адаптації до міжнародних вимог, так й урахування історичного досвіду, значення компенсації моральної шкоди потерпілому від незаконних дій правоохоронних органів дедалі зростає. Короткий історичний екскурс у минуле буде корисним для подальшого аналізу та вивчення причин недооцінки законодавчого врегулювання компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконними діями правоохоронних органів. Це, власне, дозволить більш аргументовано підійти

до проблеми компенсації моральної шкоди в кримінальному судочинстві, що потребує окремого, більш глибокого дослідження.

Формулювання цілей статті

Основною метою статті є аналіз виникнення та законодавчого закріплення ідеї компенсації моральної шкоди державою у вітчизняному та зарубіжному законодавствах XVIII – XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження

Мораль завжди формується одночасно із створенням і розвитком цивілізації та уособлює в собі загальнолюдські цінності й загальноприйняті принципи буття, що існують у кожному окремому історичному періоді. Мораль представляє обов'язкові загально визначені соціумом вимоги до поведінки кожної людини, порушення яких неодмінно викликає осуд із боку суспільства. Моральні норми у формі настанов і рекомендацій нерідко можна зустріти у вигляді стародавніх висловів, мудростей, заповідей, традицій. Таким чином, мораль завжди становить систему загальних правил поведінки людини (соціальних норм), заснованих на співвідношенні критеріїв добра і зла, порядності й непорядності, людяності та жорстокості.

У загальному значенні термін «шкода» застосовується для означення несприятливих ефектів, наслідків. Поняття моральної шкоди в юридичній літературі тлумачиться по-різному, але більшість вчених прийшли до висновку, що моральна шкода – це страждання, душевні переживання, враження духовних інтересів, що є наслідком незаконних дій до особи та призводить до порушення її нормальних життєвих зв'язків [1, с. 254-255].

Ідея відшкодування моральної шкоди, хоча не чітко визначено, без сумніву містилась у римському праві. Вона не встигла стати правовою нормою, що згодом могла стати засадою для створення вчення про компенсацію шкоди. Римське право мало для цього таке підґрунтя як інститут делікту, що дозволяло особі отримувати компенсацію за приниження честі і гідності [2, с. 14].

Одним з перших в світі документів, що передбачав норми, направлені на захист честі й гідності людини була «Руська Правда» (1209), в якій прямо вимагалось відшкодувати грошима моральну шкоду потерпілому при «образі словом або ділом» [3, с. 52-53].

Відшкодування моральної шкоди особі, яка потерпіла від незаконного кримінального переслідування, мало місце у Франції в XVIII ст. Так, І.Я. Фойницький вказує на юриста С.Пуфендорфа, який, опираючись на те, що досудове слідство не є покаранням, наголошував на обов'язковому відшкодуванні державою моральної шкоди за весь строк перебування під вартою. Учений також вказує на роботи Бріссо-де Варвіля, які містили значну кількість запропонованих реформ, що, на їх погляд, були необхідні для запобігання неправильним вирокам та для усунення непотрібної жорстокості з боку органів досудового слідства. І хоча Бріссо-де Варвиль відстоював необхідність грошового відшкодування моральної шкоди як для бідних, так і для багатих потерпілих, однак він категорично відмовляв у будь-якому відшкодуванні особам «бездомного, порочного, злочинного класу, що не мають власності та стану в суспільстві». Компенсацію моральної шкоди Бріссо де Варвиль пропонував здійснювати двома можливими шляхами: з державної казни за рахунок податків, або звільнення виправданого на деякий час від сплати податків. На противагу останньому, І.Я. Фойницький наводив міркування Пасторе, який вважав неприпустимим відшкодування моральної шкоди грошима та наводив такий аргумент: «винесення справедливості для одного не повинно обтяжувати або бути несправедливістю для інших громадян» [4, с. 26-28].

В юридичній літературі того часу прослідковується питання «ідеальної винагороди», тобто застосування заходів, які б повертали особі його попереднє становище в суспільстві, що вимагало, передусім, відшкодування основного виду для моральної шкоди того часу – «поновлення честі». У Франції ордонансом 1788 р. встановлюється лише «ідеальне винагорода» моральної шкоди. Взагалі, за словами І.Я. Фойницького, XVIII ст. характеризується як таке, що матеріальну винагороду за моральні страждання ставить на другорядне місце, надаючи перевагу питанню поновлення честі невинно притягнутого до слідства та суду [5, с.8]. На думку автора дослідження, такий стан речей був прийнятний у середовищі заможних громадян, відповідно, думка людини нижчого класу взагалі не враховувалась.

В Італії в XVIII ст. ідею компенсації моральної шкоди державою відстоював відомий на той час юрист Г.Філанджієрі. Він вніс пропозицію про створення спеціальної державної каси, що призначалася для відшкодування шкоди, завданої неправильними, але ненавмисними обвинуваченнями державних обвинувачів. Погляди Г. Філанджієрі знайшли своє відображення в тогочасному законодавстві. Так, у 1766 р. Фрідріх Великий видав Указ, в якому було передбачено право на винагороду невинно притягнутим до кримінального переслідування. Виплати передбачались із каси того суду, в якому розглядалася справа. Згідно ст. 46 Тосканського кримінального статуту 1786 р., передбачались виплати за моральну шкоду потерпілим від судових помилок із спеціально створеної каси, яка поповнювалася за рахунок штрафів, що стягувались за вироком судів [1, с. 17]. Треба зазначити, що приклад Тосканського статуту наслідував статут Сицилії (1819), проект кримінального статуту Португалії (1861) та законодавство 19 кантонів Швейцарії [4, с.31].

Питання про відшкодування моральної шкоди в Італії було врешті більш-менш врегульоване лише у кримінальних кодексах 1880 та 1889 років. Так, згідно ст.100 потерпілим від судових помилок було передбачене моральне відшкодування у вигляді повернення втрачених прав та посад [6, с.42].

Аналіз досліджень, присвячених компенсації шкоди, свідчить, що іноземне законодавство деяких західних країн постійно перебувало в русі, що поступово наближувало його до більш досконалої форми втілення моральних принципів у нормативні акти. Так, А. Каррас вказує на шведське (1886) і норвезьке (1887) законодавство, яким передбачалося повне відшкодування (зокрема, моральної шкоди) за необгрунтоване попереднє утримання під вартою [5, с. 57]. Крім того, згідно Угорського статуту кримінального судочинства (1896), «винагороду» отримували у випадках «попереднього утримання під вартою виправданих» [1, с.28]. Таке саме право закріплювалось німецьким законом (1904) «Про винагороду за невинно понесене взяття під варту». З огляду на це, значно прогресивнішим вбачається зазначений Угорський статут, що передбачав також моральне відшкодування особі, щодо якої були незаконно застосовані заходи примусового приводу. Важливим є те, що обов'язок компенсації моральної шкоди, згідно угорського законодавства, припадав на державне казначейство. Держава, у свою чергу, мала право регресу проти винних посадових осіб [5, с. 55-61].

У Німеччині в XIX ст. існували різні погляди на компенсацію моральної шкоди потерпілому від незаконного кримінального переслідування. У більшості випадків заперечувалася будь-яка компенсація за шкоду, заподіяну внаслідок незаконного ув'язнення особи. Однак, судді визначались відповідальними за будь-яку шкоду, спричинену в разі їх незаконної діяльності. Але, як свідчить практика того часу, їх відповідальність по суті зводилась до звичайної формальності і насправді не мала реального застосування. Лише закон від 1877 року прямо надавав можливість виправданому вимагати опублікування виправдовувального вироку [4, с. 17-20, 34-35]. Загальною та основною причиною безвід-

повідальності німецьких суддів, на думку М. Лазаревського, була їх незалежність та неможливість оскарження судових рішень [7, с. 44].

В Англії в XVIII ст. прибічником ідеї державного відшкодування моральної шкоди був І. Бентам, але практичного результату його ідеї не знайшли. Під його безпосереднім впливом учений Самуїль Ромільї вніс до палати общин пропозицію про покладання на суд обов'язку визначати у кожному окремому випадку виправдовувального вироку рішення про компенсацію моральної шкоди. Але ця пропозиція була відхилена [4, с.31]. Щодо законодавчого закріплення компенсації моральної шкоди в Англії, то як вказує А. Каррас, «...першою спробою в цьому напрямку треба вважати Указ Фрідріха Великого від 15 січня 1766 року, яким встановлювалось на користь потерпілого від слідства відшкодування за подіяної шкоди з каси того суду, в якому проводилась справа задля того, щоб визнаний невинним не відчував шкоди від слідчих дій...» Також в Указі йшлося про виплату винагороди невинно притягнутим до слідства. [5, с. 9-10].

Необхідно зазначити, що поняття «моральної шкоди» мало суттєві особливості як в іноземних, так і вітчизняних працях. По-перше, воно тісно перепліталось із сучасним поняттям «реституція». По-друге, більш значну увагу вимагалось приділяти «відновленню честі» особи, визнаною потерпілою від незаконного кримінального переслідування, що, швидше за все, було рівноцінним поняттю моральної шкоди. По-третє, така «компенсація» в усіх без винятку країнах Європи стосувалась, по-суті, лише заможних громадян.

Відомий російський дослідник А.М. Радішев у свій час рішуче виступав проти існуючого беззаконня, неодноразово наголошуючи на необхідності законодавчого закріплення компенсації моральної шкоди, підкреслюючи, що особа, звільнена від кримінального переслідування, повинна мати право пред'явити позов до суду за незаконне тримання під вартою [9, с. 282]. Зрозуміло, що така спроба встановлення справедливості значно випереджала час і не могла бути реалізована за часів царського свавілля та повальної безграмотності.

Згодом в Російському законодавстві можливість відшкодування моральної шкоди все ж таки була передбачена, але лише в разі реабілітації особи. Наприклад, статтею 26 Статуту кримінального судочинства (1864) передбачалось «...відновлення честі та прав невинно засудженого». Згідно цього, багато зусиль докладав І.Я. Фойницький, який у своїх працях намагався привернути увагу законодавця до розгляду проблеми відшкодування моральної шкоди не лише невинно засудженим, але й потерпілим від слідства. У своїх працях І.Я. Фойницький вимагає встановити право моральної винагороди згідно окремих статей Статуту кримінального судочинства (1864) особам, кримінальна справа щодо яких припиняється ще до судового вироку. За його словами, право визнання невинуватості, що слугує підставою для відшкодування моральної шкоди, повинно належати не тільки суду, а й слідчому в разі неможливості доведення вини підозрюваного [4, с.15-16]. Важливо зазначити, що такі вчені як І. Фойницький, А. Каррас та інші вже тоді обґрунтовували визнання права особи на відшкодування моральної шкоди за кожне позбавлення волі, посилаючись на те, що чинний Статут кримінального судочинства не визначав арешт особи як покарання.

Компенсація моральної шкоди в Росії згідно Статуту кримінального судочинства була передбачена: 1) повідомленням про невинуватість особи у засобах масової інформації, тобто публікація в газетах. Але особа повинна була сама домагатись здійснення такого права; 2) зарахування строку позбавлення волі в строк державної служби; 3) відшкодування частини заробітної плати, втраченої у зв'язку з триманням під вартою. Останні два відшкодування стосувались лише держаних службовців [4, с. 35-36]. Окрім цього, будь-яка грошова компенсація на той час визначалась лише як матеріальне відшкодування. Відповідно, професор І.Я. Фойницький розрізняв ідеальну та матеріальну винагороду.

У Статуті Кримінального судочинства (1864), окрім зазначеного, також стверджувалось: «Поновлення честі та прав невинно засудженого допускається в будь-який час, незважаючи на давність чи смерть засудженого» (ст. 26 Статуту). Ця норма закону була досить революційною на той час та залишається актуальною на сьогодні.

Російські вчені тих часів вбачали вкрай незадовільне становище інституту відшкодування «ідеального», тобто морального відшкодування у кримінальному судочинстві. Такий повільний розвиток інституту компенсації моральної шкоди характеризується рисою спадковості в історії інквізиційного процесу, згідно якого обвинувачений у кримінальному процесі залишався об'єктом дослідження по справі. Негативний аспект цього історичного досвіду, так би мовити, залишив у спадок психологію безкарності та свавілля в органах досудового розслідування.

Існування інституту «ідеального» відшкодування, на думку І.Я. Фойницького, повинно було досягати й мети попередження подальших помилок слідства. Він також цілком підтримував поширену на той час ідею про «ідеальне» відшкодування у формі урочистої об'яви про невинуватість особи, що була невинно притягнута до суду чи засуджена [4, с. 39-42].

П.І. Люблінський (кінець XIX ст.) наполягав на вирішенні питання економічного захисту громадян, які безвинно перебували у попередньому ув'язненні та внаслідок чого їм було завдано матеріальної та моральної шкоди. Так, він цілком підтримував прихильників відшкодування моральної шкоди шляхом грошової компенсації та пропонував два шляхи розв'язання проблеми: стягнення коштів з винних суддів чи адміністративних організацій, або з держави, як з організації, призначеної турбуватись про правильне правосуддя [8, с.592].

Немає сумнівів, що ці здобутки вченого не втратили свою актуальність і сьогодні. Автор статті цілком погоджується лише з ідеєю відшкодування моральної шкоди з державного бюджету. Однак не потрібно забувати, що пропозиції П.І. Люблінського були одним із перших у Росії кроків для побудови правової держави, спробою врегулювання відносин «особа-держава», намірами послабити зло, що панувало в кримінальному судочинстві свавіллям посадовців, хабарництвом та беззаконням.

Крім того, вчені на початку XX ст. почали помічати, що гроші стають «мірою всіх благ» та необхідною умовою повернення людині її втраченого становища. У зв'язку з цим, І.Я. Фойницький стверджував: «...говорити людині, перетвореної незаконним покаранням у жebraка, про поновлення її честі – іронія, недостойна державного правосуддя» [4, с. 43].

З огляду на це, аналіз досліджень наших попередників був наскрізь пронизаний побоюваннями про спустошення державної казни внаслідок відшкодування такої шкоди всім постраждалим від незаконних дій органів досудового слідства та суду. Це говорить, передусім, про значну кількість постраждалих від помилкових або незаконних дій та про фактичну безвідповідальність як суддів, так і посадових осіб досудового слідства. Так, прикладом безвідповідальності суддів М. Лазаревський наводить вислів Загального Збору Сенату (1879) про те, що «...неможливо стягувати з суддів збитків через неправильне тлумачення законодавства...», оскільки «...судді не винні в тому, що закон припускає можливість різнобічного тлумачення» [7, с. 443].

Отже, можна стверджувати, що вже на початку XX ст. було напрацьоване значне підґрунтя для встановлення та розвитку інституту відшкодування моральної шкоди. У Росії було розроблено законопроект «Про зобов'язальне право» (1917), що передбачав відшкодування моральної шкоди внаслідок позбавлення волі навіть у тому випадку, коли особі не було завдано матеріальної шкоди (ст. 1201 законопроекту) [10, с. 94]. Зрозуміло, що цьому законопроекту не було надано право на втілення в законодавство, що було зумовлено історичними

причинами зміни влади. Але сама розробка законопроекту свідчила про те, що було зроблено значний крок уперед на шляху вдосконалення законодавства про відшкодування моральної шкоди особі в кримінальному судочинстві.

За часів радянської влади цей інститут тривалий час вважався «буржуазною та неприпустимою радянській правосвідомості» вигадкою [11, с.146]. Згідно чого, буржуазне законодавство рішуче відхилялось, а разом із цим відшкодування моральної шкоди не застосовувалось.

Зрозуміло, що така ситуація не могла залишатися непоміченою і задовольняти всіх. Так, одним із перших радянських учених, хто підняв питання про необхідність відшкодування моральної шкоди, був Б. Лапицький, який уже в 1920 році досить дипломатично обґрунтовував з погляду справедливості радянської влади необхідність впровадження в законодавство відшкодування моральної шкоди державою, зауваживши, що компенсація моральної шкоди потерпілій особі від кримінального переслідування не може нашкодити інтересам соціалізму, а навпаки підніме авторитет радянської держави [12, с.131]. Це була дійсно сильна спроба довести, що суть моральної шкоди, яку має відчувати людина, не залежить від державного устрою та політики держави.

Наприкінці 30-х років М.М. Агарков запропонував ввести до цивільного законодавства правила про відшкодування моральної шкоди, внаслідок спричинення значної шкоди здоров'ю потерпілій особі [13, с. 67]. Така моральна шкода пропонувалась лише як доповнення до матеріальної та стягувалась лише з винної особи. Про державне відшкодування не йшлося взагалі.

Інтерес до проблеми компенсації моральної шкоди посилювався після 1940 року. Згодом, деякі юристи доводили, що саме моральна шкода змушує людину більше страждати, чим майнова, та рішуче піднімали питання про грошову компенсацію моральної шкоди. Деякі вчені вважали неправильним застосування терміну «відшкодування» моральної шкоди, та пропонували «компенсувати» грошима ушкоджений духовний стан потерпілого [14, с. 184]. Були й такі автори, які не визнавали термін «грошова компенсація» взагалі для визначення відшкодування моральної шкоди і вважали його не припустимим та неетичним. [15, с. 9]. Так, рішуче відмовляли у грошовій компенсації моральної шкоди С.М. Братусь, П.М. Гусаковський, А.М. Зейц, Г.Ф. Шершеневич та ін. Наприклад, К.М. Варшавський відмовляв у відшкодуванні моральної шкоди, обґрунтовуючи свою позицію тим, що такому виду шкоди неможливо надати грошової оцінки [16, с. 34]. Автор статті цілком підтримує правильність застосування поняття «компенсація моральної шкоди» і не погоджується з тим, що душевні переживання можна «відшкодувати». Звісно, з душевними стражданнями неможливо ототожнювати грошовий еквівалент, і тому «компенсація» в будь-якому випадку буде мати умовний характер, але на сьогодні, за відсутності іншого засобу задовольнити вимоги потерпілого, грошова компенсація слугує захистом особи, метою якої є «залагодження» моральної шкоди.

На початку 60-х років проблема компенсації моральної шкоди особі почала активно обговорюватись, але можливість такого відшкодування допускалась лише в разі заподіяння майнової шкоди [17, с. 132].

Висновки

Отже, в проведеному дослідженні автор прийшов до наступних висновків:

1. Ідея відшкодування моральної шкоди особі, невинно притягнутої до кримінального судочинства, зародилась ще в епоху середньовіччя. Крайні науковці того часу відстоювали свою думку про гуманність та справедливість компенсації моральної шкоди та її необхідність в законодавчому закріпленні. Таким чином, система правових ідей про відшкодування моральної шкоди здобула юридичної фіксації в законодавчих актах багатьох країн Європи.

2. Прагнення держави відсторонитись від відповідальності за незаконні дії своїх органів та відмовитись від обов'язку відшкодування моральної шкоди є характерною «візиткою» абсолютної монархії або тоталітарного режиму. Так, відшкодування моральної шкоди державою довгий час намагалось укластися в рамки дореволюційного законодавства та повністю ігнорувалось у радянський період.

3. Історичний аналіз свідчить, що дуже багато моментів минулого залишається актуальним і на сьогодні, оскільки не втратили свого наукового значення праці вчених XVIII – XX ст. про розробку проблеми компенсації моральної шкоди особі.

Отже, ми повинні врахувати помилки власного та закордонного законодавства щодо визначення та закріплення компенсації моральної шкоди особі, здійсненої неправомірними діями під час кримінального переслідування, оскільки це питання є «обличчям» правової держави, що, в першу чергу, зміцнює довіру та повагу суспільства до державних органів у кримінальному судочинстві.

Список використаних джерел

1. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: Монографія / М.Є. Шумило. – Харків: Арсіс, 2001. – 320 с.
2. Беляцкин С.А. Возмещение морального (неимущественного) вреда / С.А. Беляцкин. – СПб., 1913. – 64 с.
3. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України: Підручник [5-те вид., доп. і перероб] / В.М. Тертишник. – К.: А.С.К., 2007. – 848 с.
4. Фойницький И.Я. О вознаграждении невинно к уголовному суду привлекаемых / И.Я. Фойницкий. – СПб.: Тип. правительствующ. сената, 1884. – 701 с.
5. Каррас А. Вознаграждение невинно-осужденных и невинно к суду уголовному привлеченных / А. Каррас. – М., 1913. – 88 с.
6. Миролубов П.И. Реабилитация, как специальный правовой институт / П.И. Миролубов. – Казань, 1902. – 66 с.
7. Лазаревский Н. Ответственность за убытки, причиненные должностными лицами. Догматическое исследование / Н. Лазаревский. – СПб.: Тип. «Слово», 1905. – 1037 с.
8. Люблинский П.И. Свобода личности в уголовном процессе / П.И. Люблинский. – СПб: Сенаторская типография, 1906. – 678 с.
9. Радищев А.Н. Соч., Т.2, Издательство Академии наук СССР. – Москва-Ленинград, 1941. – 431 с.
10. Михно Е.А. Проблемы возмещения морального вреда / Е.А. Михно // Правоведение – 1992. – №5 – С.89-94.
11. Зейц А.М. Возмещение морального вреда по советскому праву / А.М. Зейц // Ежегодник советской юстиции. – 1927. – № 47. – С.145-151.
12. Лапицкий Б. Вознаграждение за неимущественный вред. [Сб. Ярославского гос. ун-та]. – Вып.1. – Ярославль. – 1920. – С. 107-134.
13. Агарков М.М. Обязательства из причинения вреда (Действующее право и задачи ГК СССР) / М.М. Агарков // Проблемы социалистического права. – 1939. – № 1. – С. 67-74.
14. Утевский Б. Возмещение неимущественного вреда как мера социальной защиты / Б. Утевский // Ежегодник советской юстиции. – 1927. – № 35. – С. 184-192.
15. Маслов В.Ф. Обязательства из причинения вреда / В.Ф. Маслов. – Харьков, 1961. – 214 с.
16. Варшавский К.М. Обязательства, возникающие вследствие причинения другому вреда / К.М. Варшавский. – М., 1929. – 84 с.
17. Алексеев Н.С. Очерк развития науки советского уголовного процесса / Н.С. Алексеев, В.Г. Даев, Л.Д. Кокорев. – Воронеж, 1980. – 230 с.